

Swietłana Musijenko
Grodzieński Państwowy Uniwersytet im. Janki Kupały

ОТ РЕДКОЛЛЕГИИ

Дорогой Читатель!

Предлагаемая Вашему – вниманию книга является данью памяти известной польской писательнице Элизе Ожешко (1841–1910), без творчества, жизни и деятельности которой невозможно представить историю древнего и прекрасного города Гродно. Культ Ожешко в Гродно сложился еще при ее жизни. И не только потому, что она ввела этот город, реку Неман и земли вокруг нее в орбиту внимания мирового читателя. Для сохранения памяти и вечной благодарности и этого было бы достаточно, но Элиза Ожешко стала неотделимой от истории города. Судьба писательницы сложилась так, что всю ее творческую жизнь с юности и до последнего дня она прожила в Гродно. Жизнь ее была трудной, противоречивой и по-своему трагической, причем с самого детства.

Родилась Элиза Ожешко (Павловская в девичестве) в состоятельной шляхетской семье. Отец Бенедикт Павловский был человеком свободолобивым, последователем идеалов Великой французской революции. Мать писательницы Францишка из рода Каменьских, справедливо славившаяся одной из самых красивых женщин, вела светскую жизнь и занималась воспитанием двух маленьких дочерей. Имение приносило значительный доход. В барском доме была большая библиотека, преимущественно состоящая из французских произведений, стены кабинета хозяина дома и парадных комнат были украшены ценными полотнами живописи. Семья относилась к провинциальной шляхетской элите, была по-своему счастливой, соблюдала родовые традиции и славилась патриотическими, свободолобивыми настроениями. Счастье семьи, казалось бы, незыблемое довольно быстро было разрушено трагическими событиями: в 1843 г. внезапно умер отец,

в 1852 г. – сестра будущей писательницы. Семейные горести проявили деспотичность характера матери, которая в 1852 г. вторично вышла замуж за местного шляхтича Константия Видатского. Нельзя сказать, что он был плохим отчимом, но маленькой Элизе не хватало душевной близости. Домашним воспитанием девочки занимались гувернантка и бабушка по материнской линии, создавшая в сознании и сердце внучки культ умершего отца. Мать же пыталась воспитать Элизу в традициях родовитой традиционной шляхты.

Когда обучавшая Элизу Михалина Кобылинская отметила ее литературный талант, то мать довольно сурово заметила: «Боже, сохрани. Прошу Вас не забивать ей этим голову!».

Неодобрение матери, к счастью, не сыграло серьезной роли и литературное творчество стало своеобразной возможностью духовного самовыражения одинокой девочки, сердце которой было тяжело ранено сиротством при живой, но очень суровой матери. Душевные терзания не оставляли Элизу и долгих пять лет учебы в Варшавском пансионате, куда ее отправили учиться в десятилетнем возрасте. И за все время учебы никто из семьи не только не приезжал к ней, но и не забирал ее домой на каникулы. В пансионате были подруги, игры, танцы, учеба, но все это не могло заменить тепла родительского дома. Печаль свою одинокая девочка поверяла творчеству: она не послушала свою строгую маму и писала стихи:

«С первым цветочком моей юности
Я оставила родительский дом,
Отдала сердце любви к Богу
И только с ней с этой поры я живу»¹

Много думала Элиза и об отце, которого помнить не могла. Он умер, когда девочке было два года. Но всю свою жизнь она «конструировала» и идеализировала его образ. О нем напоминало все: книги, картины, убранство дома, а рассказы бабушки, всегда сопровождавшиеся требованием: «Будь похожей на него!» – усиливали эмоциональную привязанность и «оживляли» образ отца, созданный творческим воображением дочери.

¹ W pierwszym kwiateczku mojej młodości
Dom rodzinny opuściłam,
Oddałam serce Boga miłości
I w nim odtąd tylko żyłam.

В реальности все было иначе: Элиза закончила учебу лучше всех и, как было принято в шляхетских семьях, приехала за ней мама. По-прежнему красивая и патриотически настроенная пани Францишка старалась показать свое свободолюбие: изящество одежды она дополняла брошкой на поясе в форме крошечного штыка и надменно говорила с околоточными полицейскими в Варшаве. Дома Элизу ждал сюрприз. Она была невестой с приданым и практичный отчим подыскал ей жениха – своего родственника Петра Ожешко. Возможный союз устраивал всех: имение жениха было богатым, но несколько обремененным долгами, и приданое Элизы было кстати, тем более, что богатства «не уходили» из семьи. Жених, хотя и был старше невесты на 17 лет, но имел хорошие манеры, приятную наружность, кудрявые волосы, хорошо танцевал. Главное – девушка освобождалась от диктата матери и становилась хозяйкой своего дома. В этом сложном узле семейных взаимоотношений не было самого важного – любви. Возможно, не знавшей жизни девушке и импонировала роль хозяйки большого имения, в котором она сможет реализовать свои просветительские мечты.

Была богатая, помпезная свадьба, после которой новобрачные умчались в карете, запряженной тройкой белых лошадей в имение Людвиново. Юная жена сразу же начала реализовывать свои идеи: открыла школу для крестьянских ребятишек и начала учить их грамоте и свободолюбивым идеям. Помогал ей в этом младший брат мужа Флориан. Муж же – Петр Ожешко снисходительно относился к начинаниям Элизы и считал их капризами: во время «ученых разговоров» зевал от скуки, но любил мужскую компанию, охоту, быструю конную езду, анекдоты. Уж очень разными людьми были супруги, но почти пять лет они прожили в мире, хотя и во взаимном непонимании. Будь Элиза Ожешко человеком ординарным, она бы, безусловно, превратилась в обычную жену шляхетского сословия, но этого не случилось. Сыграли роль два фактора: субъективным – была свободолюбивость натуры, творческий ум и деятельный характер Элизы, объективным – важное историческое событие – восстание 1863 года. Играли роль и особенности XIX столетия – столетия революций в европейских странах и борьбы женщин за равные права с мужчинами. История уже знала благородные примеры женщин-героинь (Жанна д'Арк, позднее Надежда Дурова и Эмилия Плятер). Они и им подобные были воспеты творцами-мужчинами в литературе и искусстве (Э. Делакруа «Свобода на баррикадах», А. Мицкевич «Смерть полковника»).

Это были герои романтического порыва, предшествовавшие революционным деятелям (Роза Люксембург), участникам мировых войн (Жанна Лябурб, Зоя Космодемьянская), труженицам (мать Тереза). Первым и единственным, кто призвал не противопоставлять права женщин и мужчин, а создавать законы общечеловеческие, был Генрих Ибсен. Свою концепцию он воплотил в драме «Кукольный дом», впервые показав женщину, отстаивающую свои права не в экстремально героических условиях, а в обыденной и семейной жизни. Как известно, драму не приняли не только мужчины, но и женщины-актрисы, отказавшись играть роль эмансипированной героини.

Ожешко оказалась у истоков этой борьбы: в творчестве она показала трагедию бесправия женщины как явление социальное. Ее героини представлены всеми слоями общества – от аристократии (Кирло в «Над Неманом») до люмпена (Франка в «Хаме»). Пониманию проблемы послужил и собственный жизненный опыт писательницы. Поэтому в своих теоретических работах Ожешко анализировала и показывала причины трагедии женщин, а в письмах и обращениях к женщинам Польши, Франции и США писательница открыто призывала их бороться за свои права.

Началом самоутверждения писательницы был 1863 год – восстание, в котором она приняла активное участие: в имении Людвиново хранилось оружие, организовывалась помощь повстанцам, укрывались раненые, в том числе вождь повстанцев Ромуальд Траугутт. Как вспоминала сама писательница, он был «воплощением достоинства мужского, рыцарского, польского». После разгрома восстания Ожешко с опасностью для собственной жизни сумела миновать жандармские посты и перевезла Траугутта в семейной карете до границы Польского королевства. За участие Элизы Ожешко в восстании ответил муж – Петр Ожешко. Царские власти конфисковали имение, хозяина выслали на каторгу, а жена оформила с ним развод.

Самостоятельная жизнь будущей писательницы складывалась во всех смыслах очень непросто: надзор властей, осуждение обществом ее развода, материальные неурядицы и одиночество. Преодолеть трудности помогло творчество. Ожешко с первых произведений безошибочно определила главную проблему собственных произведений – жизнь людей наднеманской земли и показала ее в новом реалистическом ракурсе, выступив не как беспристрастный аналитик, а как человек, сочувствующий горю ближнего, как судья, правильно расставляющий акценты вины за несовершенство общества. Творчество Элизы Ожешко

можно по праву назвать своеобразной эпопеей, местом действия которой является Наднеманский край, с коллективным героем – людьми, населяющими эту землю и представляющими различные социальные слои, различные национальности и различные вероисповедания. Став популярной писательницей в мире еще при жизни, Элиза Ожешко своими произведениями ввела в орбиту внимания мирового читателя крохотный кусочек земли – западную окраину огромной Российской империи. Казалось бы, эта земля известна издавна, но воспета с такой любовью, искренностью и правдивостью впервые в произведениях Ожешко. Из ее произведений люди узнали о существовании древнего города Гродно, небольших деревень и провинциальных шляхетских имений, познакомились с живущими здесь с давних времен в мире и согласии людьми, с богатой и чарующей природой. Ожешко сумела показать в органической целостности мир, суровую правду жизни с романтически возвышенным, исполненным любви и сочувствия отношением к человеку и природе и с философским осмыслением причин его радостей и страданий.

Почти полувековой период очень нелегкой жизни и творчества писательницы в Гродно определили не только ее решение остаться в этом городе и воспроизвести его в произведениях, но и способствовали выработыванию идейно-художественных, мировоззренческих и этических принципов ее деятельности. Следует отметить, что Ожешко жила в период расцвета литератур славянского ареала. Ее современниками были Лев Толстой, Иван Тургенев, Федор Достоевский, Генрих Сенкевич, Болеслав Прус и др., но и в этом созвездии Ожешко имела очень значительную читательскую публику, ее произведения исследовались и переводились на иностранные языки. Провинциальный город Гродно благодаря Ожешко становился литературной меккой: сюда приезжали деятели культуры, представители молодежных организаций, ученые. Власти России понимали значимость не только творчества, но и деятельности писательницы и опасались ее влияния на общество. В трудные минуты Ожешко приходила на помощь людям. Достаточно вспомнить, с какой самоотверженностью она занималась сбором средств и организацией быта жертв общегородских пожаров в 1885 и 1892 годах, с какой теплотой и сердечностью обучала детей из бедных семей, создавала приюты для сирот и занималась благотворительной деятельностью, выступала в защиту угнетенных и обездоленных. Эта деятельность сочеталась с напряженным творческим трудом. Еще при жизни автора ее произведения печатались по мере их появления

большими тиражами на польском языке и в многочисленных переводах. В 1884–1889 годах в Гродно было опубликовано собрание сочинений Ожешко в 47 томах, рассчитанное на демократические слои читателей. Подобные издания в XIX веке были большой редкостью².

И все же, несмотря на популярность, жизнь писательницы складывалась несчастливо. Не получилась книгоиздательская деятельность (1879–1882 гг.), неодобрение Российских властей вызывали не только критическая направленность ее произведений («Марта», «Джурди», «Низины», «Меер Эзофович» и др.), но особенно раздражала свободолюбивая направленность публицистики («Патриотизм и космополитизм», «О евреях и еврейских проблемах», «Эрнест Ренан» и др.). Все это послужило поводом для пятилетнего запрета ее выездов из Гродно и усиления полицейского надзора. Правда, Российское правительство вынуждено было считаться с необыкновенной популярностью Ожешко и ее благотворительной и просветительской деятельностью. Пожалуй, более неумолимым в отношении к Ожешко было так называемое «общественное мнение». «Гродненское общество» не прощало Ожешко связи с ее поверенным в делах имущества личным адвокатом Станиславом Нагорским. Эта связь длилась около тридцати лет. Влюбленные не могли узаконить своих отношений, поскольку у адвоката была неизлечимо больная жена, с которой он не мог ни развестись, ни оставить ее без опеки. Второе замужество Элизы Ожешко состоялось лишь в 1894 году, хотя забота и внимание Нагорского окрашивали всю ее жизнь. Еще до юридического оформления их отношений он руководил подготовкой и церемонией проведения юбилейных торжеств писательницы (1892 год), которые проходили в его доме и вылились по сути в большой городской праздник.

К сожалению, семейное счастье Ожешко было недолгим: в декабре 1896 года Нагорский умер. Снова горькое одиночество, болезнь, приближающаяся старость, но была и писательская слава, растущая с появлением каждого нового произведения: читатели многих стран горячо принимают «Над Неманом», «Два полюса», «Ad astra», десятки новел. Неизменное почитание, любовь и благодарность к писательнице проявляют жители Гродно, помня ее заслуги. Даже преследующие Ожешко Российские власти в 1906 году присуждают ей звание «Почетного гражданина города Гродно». Тесная дружба с деятелями

² Авторы данной статьи выражают сердечную благодарность кандидату филологических наук Елене Нелепко и магистру Кристине Почобут за поиски изданий прошлых веков и писем к ней украинского поэта и писателя Ивана Франко.

культуры многих стран, безусловно, согревала сердце Ожешко. Особенно активно она сотрудничала с деятелями белорусской культуры. В числе ее друзей были поэт и общественный деятель Францишек Богушевич и основоположник белорусского национального театра, его режиссер и актер Игнат Буйницкий, который впервые поставил на белорусском языке, адаптированный для сцены рассказ Ожешко «В зимний вечер».

Значимым событием последних лет жизни Ожешко был 1907 год. В этом году в Варшаве состоялся Первый конгресс польских женщин. К сожалению, из-за ухудшения здоровья писательница не могла участвовать в его работе, хотя по сути конгресс был посвящен ей. В большинстве докладов освещались ее жизнь, деятельность и творчество. Кроме того, к дням работы конгресса было приурочено открытие в Варшаве детского приюта имени Ожешко. Для польского общества конгресс женщин был событием по-своему выдающимся. Обоснованным было и внимание интеллектуальной элиты многих стран к личности Ожешко. Именно она стояла у истоков борьбы женщин за эмансипацию, которой посвятила свою жизнь. Однако у Ожешко были и другие почитатели – народные массы разных национальностей, населявшие Гродно и близлежащие наднеманские земли. Ее любили за то, что в трудные минуты она приходила им на помощь: учила крестьянских детей в школе в Людвиново, помогала получать профессию девушкам из бедных семей, организовывала спасение людей во время пожаров и наводнений в Гродно. Поляки, белорусы, русские, татары, евреи были объектом внимания и размышлений писательницы не только в ее письмах и публицистике, но и стали героями ее произведений, в которых она сумела объединить романтически-возвышенное отношение к человеку с показом суровой, а порой и трагической правды его жизни. Не случайно писатели всех поколений восприняли главную концепцию ее творчества: «Prawda nad prawdami» (правда превыше всего). Правда для Элизы Ожешко не была беспристрастной хроникой или холодным наблюдением, она была освещена любовью и пронизана сочувствием к людям. Такая правда, умноженная на талант, делала произведения писательницы популярными, любимыми, актуальными. Это творчество говорит само о себе, но какой мерой сердечности определить отношение людей к Элизе Ожешко при ее жизни.

В последние годы усилилась болезнь сердца писательницы, она трудно переносила топот лошадей и грохот повозок и карет, ведь дом ее был расположен очень близко к проезжей части улицы. И чтобы уменьшить страдания пани Элизы, часть улицы напротив ее

дома благодарные гродненцы застелили соломой. Много ли можно встретить подобных примеров выражения чувств? Видимо, нет. Это событие получило широкую известность и сохраняется в памяти потомков. Следует вспомнить не менее трогательный факт, связанный с творчеством Ожешко. В романе «Над Неманом», описана история семьи первых поляков – Богатыровичей, живших четыреста лет назад (по сведениям автора романа) и, якобы, похороненных над обрывом на краю одноименной деревни. Могила с надгробным камнем действительно есть, но неизвестно, кто в ней похоронен, поскольку надпись на нем не расшифрована до сегодняшнего дня. Легенда, сочинённая Ожешко, оказалась настолько убедительной, что жители деревни восприняли ее как реальный завет писательницы и начали ставить над надгробьем деревянное изваяние распятого на кресте Иисуса. Эта традиция живёт и в XXI веке³. И хотя своими современниками Элиза Ожешко воспринималась как человек «сердечный, трудолюбивый, скромный» (Конопницкая), «с грустным взглядом больших черных глаз» (Серошевский), «с литовско-белорусскими особенностями польского творчества» (М. Здоховский), «звезда первой величины» (Франко) в европейских литературах, то исследователи творчества писательницы последующих эпох захотели не только разгадать неоткрытые тайны ее творчества, но и понять ее натуру, особенности жизни, какие цветы она любила, как воспринимала природу и людей и главное – почему до сегодняшнего дня сохранилось трепетное почитание ее особы и ее творчества.

Свидетельством такого почитания является и предлагаемая Вам, дорогой читатель, книга, в которой представлены статьи учёных Беларуси и Польши – участников юбилейной, посвященной писательнице конференции, проходившей в доме, где всю свою «взрослую» и творческую жизнь прожила Ожешко. И несмотря на то, что этот дом много раз ремонтировался и перестраивался, в нем сохранилась аура прошлого – эпохи Ожешко; тогда здесь собирались лучшие представители творческой интеллигенции и свободолюбивая молодежь, велись интеллектуальные дискуссии, мечтали о счастливом будущем, рассуждали о новых произведениях и пьесах, которые ставились в местном театре. В 1967 г. в комнате дома, где при ее жизни был зал приемов гостей и торжеств, создана фотографическая музейная

³ Подробнее об этом см.: С.Ф. Мусиенко, Мифы и реальность в жизни и творчестве Элизы Ожешко // Эліза Ажэшка ў эстэтычнай прасторы славянскіх краін. Мінск, 2013. С. 24–37.

экспозиция, в 2010 г. она была преобразована в музей и перенесена в зал с зеркалом и камином, сохранившимся с времени жизни писательницы. Среди оригинальных предметов представлена, к сожалению, лишь небольшая часть (несколько листов) гербария, в котором все – от материала-основы фона до засушенных листьев, цветов и трав – сделано руками Ожешко.

Важным дополнением конференции были экскурсии по местам, связанным с жизнью и творчеством писательницы. К сожалению, дом в Милковщине, где она родилась, не сохранился. Осталась лишь часть липовой аллеи, избушка слуг и колодец, из которого участники конференции пили воду.

До 2013 года в Милковщине была школа имени писательницы, но она закрыта по распоряжению властей из-за недостаточного количества учащихся. В этом здании силами энтузиастки и почитательницы творчества Ожешко Татьяны Анатольевны Савенковой, бывшей учительницы, преподававшей белорусский язык и литературу, создан музей писательницы и своеобразный центр белорусской этнографии и культуры. В центре Гродно, недалеко от дома Ожешко, стоит ее памятник авторства скульптора Ромуальда Зерыха, который от фашистского уничтожения в период Второй мировой войны прятали жители города. Правда, местоположение памятника изменилось. Во время его открытия в 1929 году он стоял в городском парке, ныне он украшает улицу имени писательницы и находится недалеко от ее дома на берегу реки Городничанка.

«Тропа» к этому месту не зарастает: все публичные события, связанные с жизнью, деятельностью и творчеством Ожешко, или проходят, или заканчиваются здесь, у изваяния любимой писательницы. Сюда приходят и местные жители, и приезжие со всех концов Беларуси, и зарубежные туристы.

Участники конференции побывали и на могиле Ожешко. На надгробном памятнике высечены два имени – гродненского адвоката Станислава Нагорского и широко известной и любимой писательницы Элизы Ожешко. Вот уже 107 лет благодарные гродненцы ухаживают за этой могилой, на которой всегда и растут, и лежат живые цветы. Цветы, природу, людей так любила писательница и запечатлела эту удивительную землю в незабываемом памятнике – художественном слове.

Grodno z początku XX wieku, widok zza Niemna
(ze zbiorów Muzeum E. Orzeszkowej w Grodnie)

Swietłana Musijenko
Grodzieński Państwowy Uniwersytet im. Janki Kupały

OD KOLEGIUM REDAKCYJNEGO

Szanowny Czytelniku!

Proponowana książka jest hołdem pamięci złożonym znanej polskiej pisarce, Elizie Orzeszkowej (1841–1910), bez której twórczości, życia i działalności niemożliwe byłoby pokazanie historii starego i pięknego miasta Grodna. Kult Orzeszkowej w Grodnie zaczął się jeszcze za jej życia. I nie tylko dlatego, że wprowadziła ona to miasto, rzekę Niemen i ziemie wokół niej w obszar zainteresowań światowego czytelnika. To wystarczyłoby, by zachować pamięć i wieczną wdzięczność, lecz Eliza Orzeszkowa pozostaje nierozdzielna z historią miasta. Losy pisarki potoczyły się tak, że całe swoje twórcze życie – od młodości do ostatniego dnia – spędziła w Grodnie. Jej życie było trudne, sprzeczne i na swój sposób tragiczne właściwie od dzieciństwa.

Eliza Orzeszkowa (z domu Pawłowska) urodziła się w zamożnej rodzinie szlacheckiej. Ojciec, Benedykt Pawłowski, był człowiekiem miłującym wolność, wyznawcą ideałów Wielkiej Rewolucji Francuskiej. Matka pisarki, Franciszka z Kamieńskich, nie bez powodu uznawana za jedną z piękniejszych kobiet, prowadziła życie światowe i zajmowała się wychowaniem dwóch małych córek. Majątek przynosił znaczne dochody. W ich domu była duża biblioteka, składająca się głównie z utworów francuskich, ściany gabinetu pana domu i pokoi dziennych były przyozdobione cennymi płótnami malarskimi. Rodzina zaliczała się do prowincjonalnej elity szlacheckiej, była na swój sposób szczęśliwa, zachowywała tradycje rodowe i sławiła się patriotycznymi, wolnościowymi nastrojami. Szczęście rodziny, wydawałoby się, niezachwiane, dość szybko zostało zniszczone przez tragiczne wydarzenia: w 1843 roku nagle umiera ojciec, w 1852 roku – siostra przyszłej pisarki. Rodzinne cierpienia ujawniły despotyczność charakteru matki, która w 1852 roku ponownie wyszła za mąż za miejscowego szlachcica Konstantego Widackiego. Nie można

powiedzieć, że był on złym ojczymem, lecz malutka Eliza nie otrzymywała już wystarczającej opieki duchowej. W domu wychowaniem dziewczynki zajmowały się guwernantka oraz babka ze strony matki, kreująca w świadomości i sercu wnuczki kult zmarłego ojca. Matka próbowała wychowywać Elizę w duchu tradycji rodowej szlachty.

Kiedy Michalina Kobylińska, ucząca Elizę, odkryła jej talent literacki, matka dość surowo to skwitowała: „Boże, broń. Proszę panią, by nie zawracać jej tym głowy!”. Dezaprobata matki, na szczęście, nie odegrała dużej roli i twórczość literacka stała się swoistą szansą duchownego wyrażenia siebie przez samotną dziewczynkę, której serce było mocno zranione sieroctwem przy żywej, lecz bardzo surowej matce. Duchowe męczarnie nie opuszczały Elizy także przez pięć długich lat nauki na pensji sakramentek w Warszawie, dokąd wysłano ją w wieku lat dziewięciu. Przez cały okres trwania nauki nikt z rodziny do niej nie przyjeżdżał ani nie zabierał jej do domu na wakacje. W pensjonacie miała koleżanki, zabawy, tańce, naukę, lecz nie mogła zamienić tego na ciepło domu rodzinnego. Swoją smutną samotną dziewczynką powierzała twórczości; nie słuchała swojej srogiej matki i pisała wiersze:

W pierwszym kwiateczku mojej młodości
Dom rodzinny opuściłam,
Oddałam serce Boga miłości
I w nim odtąd tylko żyłam.

Eliza dużo myślała o ojcu, którego nie mogła pamiętać. Kiedy zmarł, dziewczynka miała dwa lata. Przez całe swoje życie „konstruowała” i idealizowała jego obraz. Wszystko go przypominało: książki, obrazy, meble, a opowieści babki, z towarzyszącym żądaniem: „Bądź podobna do niego!” – nasilały emocjonalne przywiązanie i „ożywiały” obraz ojca, stworzony przez twórczą wyobraźnię córki.

W rzeczywistości wszystko było inaczej: Eliza skończyła szkołę jako najlepsza ze wszystkich uczennic i, tak jak to było przyjęte w rodzinach szlacheckich, przyjechała po nią mama. Nadal piękna i patriotycznie nastawiona, pani Franciszka starała się pokazać swoją miłość do wolności: gustowną odzież uzupełniała broszką na pasku w formie malutkiego bagnetu i arogancką rozmową z policjantami w Warszawie. W domu na Elizę czekała niespodzianka. Była panną z posagiem i praktyczny ojczym znalazł jej narzeczonego – swojego krewnego, Piotra Orzeszko.

Ewentualny związek urządzał wszystkich: majątek zalotnika był duży, choć nieco zadłużony, a posag Elizy „nie opuszczał” rodziny. Przyszły pan młody, choć był starszy od swojej narzeczonej o 17 lat, miał bardzo dobre maniere, sympatycz-

ną aparycję, kręcone włosy, dobrze tańczył. Najważniejsze – dziewczyna uwalniała się spod dyktanda matki i stawała się gospodynią swojego domu. W tym skomplikowanym węzle współzależności i korelacji zabrakło najważniejszego – miłości. Możliwe, że nieznającej życia dziewczynie imponowała rola gospodyni dużego majątku, w którym mogłaby realizować swoje oświatowe marzenia.

Odbyło się z pompą bogate wesele, po którym nowożeńcy odjechali karetą, zaprzęzoną w trójkę białych koni, do majątku Ludwinowo. Młoda żona od razu zaczęła realizować swoje pomysły: otworzyła szkołę dla chłopskich dzieci i zaczęła uczyć je czytania i pisania oraz idei miłowania wolności. Pomagał jej w tym młodszy brat męża Florian. Jej mąż – Piotr Orzeszko, poobłąliwie traktował inicjatywy Elizy i uważał je za kaprysy: w czasie „rozmów naukowych” ziewał z nudów, za to lubił męskie towarzystwo, polowania, szybką jazdę konną, dowcipy. Małżonkowie byli zupełnie różnymi ludźmi, mimo to, przeżyli wspólnie prawie pięć lat w zgodzie, lecz bez wzajemnego zrozumienia. Gdyby Eliza Orzeszkowa była człowiekiem zwyczajnym, zamieniłaby się, bez wątpienia, w typową żonę ze stanu szlacheckiego. Rolę odegrały dwa czynniki: subiektywny – umiłowanie wolności, twórczy umysł i przedsiębiorczy charakter Elizy, obiektywny – ważne wydarzenie historyczne – powstanie styczniowe (1863 roku). Rolę grały również osobliwości XIX wieku – stulecia rewolucji w krajach europejskich i walki kobiet o zrównanie ich z mężczyznami. Historia знаła już wzniosłe przykłady kobiet-bohatek (Joanna d’Arc, później Nadieżda Durowa i Emilia Plater). One i im podobne były wychwalane przez twórców-mężczyzn w literaturze i sztuce (Eugène Delacroix *Wolność wiodąca lud na barykady*, Adam Mickiewicz *Śmierć Pułkownika*). Były to bohaterki romantycznego zrywu, wyprzedzające działaczy rewolucyjnych (Róża Luxemburg), uczestników wojen światowych (Jeanne Labourbe, Zoja Kosmodemjanska), misjonarzy (św. Matka Teresa).

Pierwszym i jedynym, który wezwał, by nie przeciwstawiać praw kobiet prawom mężczyzn, a tworzyć prawa ogólnoludzkie, był Henryk Ibsen. Swoją koncepcję ucieleśnił w dramacie *Dom lalki* (1879), po raz pierwszy pokazując kobietę broniącą swoich praw nie w warunkach ekstremalnie bohaterskich, lecz w zwyczajnym, rodzinnym życiu. Jak wiadomo, dramatu nie zaakceptowali nie tylko mężczyźni, ale i kobiety – aktorki, odmawiając wcielenia się w rolę wymancypowanej bohaterki.

Orzeszkowa znalazła się u źródeł tej walki: w swej twórczości pokazała tragedię bezprawia stosowanego wobec kobiet jako zjawiska społecznego. Jej bohaterki przedstawione są w różnych konfiguracjach społecznych – od arystokratki (Kiriłowa w *Nad Niemnem*) po margines społeczny (Franka w *Chamie*). W zrozumieniu problemu pomogło pisarce także własne doświadczenie.

Dlatego w swoich pracach Orzeszkowa analizowała i pokazywała przyczyny kobiecych tragedii, a w listach i odezwach do kobiet z Polski, Francji i USA twórczyni otwarcie wzywała do walki o swoje prawa.

Pewność siebie pojawiła się u pisarki w 1863 roku – wybuchła wtedy powstanie, w którym wzięła aktywny udział: w majątku Ludwinowo składowano broń, organizowano pomoc dla powstańców, ukrywano rannych, w tym naczelnika Romualda Traugutta. Jak wspominała sama pisarka, był on „uobieniem dostojeństwa męskiego, rycerskiego, polskiego”. Po rozgromieniu powstania Orzeszkowa, narażając własne życie, potrafiła ominąć posterunki żandarmerii i przetransportować Traugutta w rodzinnej karecie do granicy Królestwa Polskiego. Za udział Elizy Orzeszkowej w powstaniu odpowiedział mąż – Piotr Orzeszko. Władze carskie skonfiskowały mu majątek, a jego samego wysłano na katorgę. Żona wzięła z nim rozwód.

Niezależne życie przyszyłej prozaiczki wyglądało w każdym znaczeniu bardzo skomplikowanie: nadzór władz, społeczny osąd jej rozwodu, trudności materialne i samotność. Przewyciężyć kłopoty pomogła twórczość. Orzeszkowa już w pierwszych utworach bezbłędnie określiła główny problem własnych dzieł – życie ludzi ziem nadniemeńskich – i pokazała je w nowej, realistycznej perspektywie, występując nie jako bezstronny analityk, a jako człowiek współodczuwający rozpacz bliźniego, jako sędzia właściwie stawiający akcenty winy. Twórczość Elizy Orzeszkowej można nazwać swoistą epopeją, miejscem akcji której jest kraj nad Niemnem, a bohaterem zbiorowym – ludzie zamieszkujący te ziemie i przedstawiający różne warstwy społeczne, różne nacje i różne wyznania religijne. Zostawszy popularną pisarką światową jeszcze za życia, Eliza Orzeszkowa swoimi utworami wprowadziła w orbitę zainteresowania czytelnika światowego malutki kawałek ziemi – zachodnie peryferie ogromnego Imperium Rosyjskiego. Zdawałoby się, że ziemia ta znana jest od dawna, lecz wysławiana była z taką miłością, szczerością i prawdziwością po raz pierwszy w dziełach Orzeszkowej. Z nich właśnie ludzie dowiedzieli się o istnieniu starego miasta Grodna, niewielkich wsi i prowincjonalnych majątków szlacheckich, poznali się z żyjącymi tutaj od dawna w pokoju i zgodzie ludźmi, z bogatą, urzekającą przyrodą. Orzeszkowa umiała pokazać świat w organicznej całości, surową prawdę życia razem z romantycznym, szczytnym, pełnym miłości i współczucia stosunkiem do drugiego człowieka i przyrody oraz z filozoficznym sensem przyczyn jego radości i cierpień.

Prawie pół wieku bardzo ciężkiego życia i twórczości pisarki w Grodnie zdefiniowały nie tylko jej decyzję o pozostaniu w tym mieście i odtworzeniu go w utworach, ale także przyczyniły się do wypracowania ideowo-artystycz-

nych, światopoglądowych i etycznych zasad jej twórczości. Należy podkreślić, że Orzeszkowa żyła w okresie rozkwitu literatur słowiańskiego świata. Ludźmi jej współczesnymi byli Lew Tołstoj, Iwan Turgieniew, Fiodor Dostojewski, Henryk Sienkiewicz, Bolesław Prus i inni. Należąc do tego gwiazdozbioru, Orzeszkowa miała bardzo znaczną publikę czytelniczną, jej utwory studiowano i tłumaczono na inne języki.

Prowincjonalne miasto Grodno dzięki Orzeszkowej stało się literacką Mekką: przyjeżdżali tu działacze kultury, przedstawiciele organizacji młodzieżowych, uczeni. Władze Rosji rozumiały znaczenie nie tylko twórczości, ale też działalności pisarki i obawiały się jej wpływu na społeczeństwo. W ciężkich chwilach Orzeszkowa wychodziła do ludzi z pomocą. Warto przypomnieć, z jaką bezinteresownością i poświęceniem zajmowała się zbiórką środków i organizacją bytu ofiar pożarów miejskich z 1885 roku i 1892 roku, z jakim ciepłem i serdecznością uczyła dzieci z biednych rodzin, tworzyła przytułki dla sierot i zajmowała się działalnością charytatywną, występowała w obronie słabszych i uciemżonych. Ta działalność kojarzyła się z niespokojną pracą twórczą. Jeszcze za życia autorki jej utwory drukowane były w dużych nakładach po polsku i w licznych przekładach. W latach 1884–1889 w Grodnie został opublikowany zbiór utworów Orzeszkowej w 47 tomach, a do tego w nakładzie obliczonym na demokratyczne warstwy czytelników. Podobne wydania w XIX wieku były wielką rzadkością⁴.

I mimo wszystko, nie bacząc na popularność, życie pisarki nie układało się szczęśliwie. Nie udała jej się działalność wydawnicza (lata 1879 – 1882), nieprzychylność rosyjskich władz spowodowała nie tylko krytykę jej utworów (*Marta, Dziurdziowie, Niziny, Meir Ezofowicz* i inne), lecz szczególnie drażniła tendencja publicystki do umiławania wolności (*Patryotyzm i kosmopolityzm, O Żydach i kwestii żydowskiej, Ernest Renan* i inne). To wszystko posłużyło za powód do pięcioletniego zakazu jej wyjazdów z Grodna i nasilenia nadzoru policji. Prawda, rząd rosyjski zmuszony był liczyć się z niezwyklej popularnością Orzeszkowej oraz jej charytatywnej i oświatowej działalności.

Być może bardziej nieubłaganą w stosunku do Orzeszkowej była tak zwana „opinia społeczna”. „Grodzińska społeczność” nie zapomniała Orzeszkowej związku z jej pełnomocnikiem w sprawach majątkowych i osobistym adwokatem, Stanisławem Nahorskim. Ta relacja trwała około trzydziestu lat. Zakochani nie mogli zalegalizować swojego związku, ponieważ adwokat miał nieuleczalnie chorą żonę, z którą nie mógł ani się rozwieść, ani pozostawić jej bez opieki.

⁴ Autorka tego artykułu wyraża ogromną wdzięczność dr Helenie Nielepko i mgr Krystynie Poczobut za poszukiwania wydań utworów Orzeszkowej z minionych wieków i listów do niej ukraińskiego pisarza Iwana Franko.

Drugie zamążpójście Elizy Orzeszkowej miało miejsce dopiero w 1894 roku, mimo że troska i uwaga Nahorskiego nadawały barwy całemu jej życiu. Jeszcze przed uregulowaniem prawnym ich związku zarządzał on przygotowaniami do ceremonii jubileuszu pisarki (1892 rok), która odbyła się w jego domu i w gruncie rzeczy wyewoluowała w duże święto miejskie. Niestety, szczęście rodzinne Orzeszkowej nie trwało długo: w grudniu 1896 roku Nahorski zmarł.

Ponownie gorzka samotność, choroby, zbliżająca się starość, ale też i sława literacka, rosnąca wraz z pojawieniem się każdego nowego utworu: czytelnicy z wielu krajów gorąco przyjmują *Nad Niemnem*, *Dwa bieguny*, *Ad astra*. *Dwu-głos*, dziesiątki nowel. Niezmiennie uznanie, miłość i wdzięczność do pisarki okazują mieszkańcy Grodna, pamiętając o jej zasługach. Nawet przesładujące Orzeszkową władze rosyjskie w 1906 roku przyznają jej miano „Honorowego Obywatela Miasta Grodna”. Ścisła przyjaźń z twórcami kultury z wielu państw, bez wątpienia, ogrzewała serce Orzeszkowej. Szczególnie aktywnie współpracowała z działaczami kultury białoruskiej. W gronie jej przyjaciół był poeta i działacz społeczny Franciszek Bohuszewicz oraz założyciel białoruskiego teatru narodowego, jego reżyser i aktor Ihnat Bujnicki, który zaadaptował i po raz pierwszy w języku białoruskim wystawił jej opowiadanie *W zimowy wieczór*.

Znaczącym wydarzeniem ostatnich lat życia Orzeszkowej był rok 1907. W tym roku w Warszawie odbył się Pierwszy Kongres Polskich Kobiet. Niestety, w związku z pogorszeniem się stanu zdrowia pisarka nie mogła uczestniczyć w jego pracach, choć w gruncie rzeczy kongres jej był poświęcony. W większości wykładów naświetlano jej życie, działalność i twórczość. Oprócz tego, w związku z dniami pracy kongresu w Warszawie, zaplanowane było otwarcie dziecięcego przytułku imienia Elizy Orzeszkowej. Dla społeczeństwa polskiego kongres kobiet był wydarzeniem na swój sposób niezwykłym. Uzasadnione było zainteresowanie osobowością Orzeszkowej elit intelektualnych wielu krajów. Właśnie ona dała początek kobiecej walce o emancypację, której poświęciła swoje życie.

Jednak Orzeszkowa miała i innych zwolenników – masy ludu różnych narodowości, zamieszkujące Grodno i pobliskie ziemie nad Niemnem. Kochano ją za to, że w trudnych chwilach przychodziła im z pomocą: uczyła dzieci chłopów w szkole w Ludwinowie, pomagała zdobyć zawód dziewczętom z biednych rodzin, organizowała ratunek ludziom podczas pożarów i powodzi w Grodnie. Polacy, Białorusini, Rosjanie, Tatarzy, Żydzi były obiektem uwagi i rozmyślań pisarki nie tylko w jej listach i publicystyce, ale zostali także bohaterami jej utworów, w których potrafiła połączyć romantyczno-wzniosły stosunek do człowieka, pokazując surową, a czasami i tragiczną prawdę jego życia. Nieprzypadkowo pisarze różnych pokoleń przyjęli główną koncepcję jej twórczości: „Prawda nad prawdami”. Prawda dla Elizy Orzeszkowej nie była

beznamiętną kroniką czy chłodnym spostrzeżeniem, ona została tu oświetlona miłością i przenikniona empatią do ludzi. Taka prawda, pomnożona przez talent, czyniła dzieła autorki popularnymi, lubianymi, aktualnymi.

Ta twórczość mówi sama za siebie, lecz jaką miarą serdeczności określić stosunek ludzi do Elizy Orzeszkowej za jej życia? W ostatnich latach choroba serca pisarki nasiliła się, ciężko znosiła ona tętent koni oraz łoskot powozów i karet, wszak jej dom był położony blisko jezdni. I żeby ulżyć w cierpieniu pani Elizie, wdzięczni grodnianie wyścielili słomą część ulicy naprzeciwko jej domu. Czy można spotkać wiele podobnych przykładów okazywania uczuć? Pewnie nie. To wydarzenie zyskało duży rozgłos i zachowuje się do dziś w pamięci potomnych. Należy przypomnieć nie mniej wzruszający fakt związany z twórczością Orzeszkowej. W powieści *Nad Niemnem* opisana została historia rodziny pierwszych Polaków – Bohatyrowiczów, żyjących czterysta lat wcześniej (zgodnie z informacjami autorki powieści) i, jakoby, pochowanych na kłifie na skraju wsi o tej samej nazwie. Grób z kamieniem nagrobnym rzeczywiście tam jest, lecz nie wiadomo, kto jest w nim pochowany, ponieważ napis na nim nie jest rozszyfrowany do dnia dzisiejszego. Legenda, stworzona przez Orzeszkową, okazała się na tyle przekonująca, że mieszkańcy wsi zrozumieli ją jako prawdziwy testament pisarki i wykonali nad nagrobkiem drewnianą rzeźbę ukrzyżowanego Jezusa Chrystusa. Ta tradycja jest żywa i w XXI wieku⁵.

I chociaż przez swoich rówieśników Eliza Orzeszkowa postrzegana była jako osoba „serdeczna, pracowita, skromna” (Konopnicka), „o smutnym spojrzeniu dużych czarnych oczu” (Sieroszewski), „z litewsko-białoruskimi osobliwościami twórczości polskiej” (Marian Zdziechowski), „gwiazda największego rozmiaru” w literaturach europejskich (Franko), to badacze ostatnich epok twórczości pisarki zapragnęli nie tylko odkryć tajemnice jej twórczości, ale również zrozumieć jej naturę, specyfikę życia, chcą zapytać, jakie kwiaty lubiła, jak odbierała przyrodę oraz ludzi i najważniejsze – dlaczego do dnia dzisiejszego zachowało się „drżące” uznanie dla jej osoby i jej twórczości.

*

Świadectwem takiego uznania jest proponowana Tobie, Szanowny Czytelniku, książka, w której prezentowane są artykuły autorstwa naukowców z Białorusi i Polski – uczestników jubileuszowej, poświęconej pisarce konferencji, która odbyła się w domu, gdzie całe swoje „dorosłe” i twórcze życie spędziła Orzeszkowa. I bez względu na to, że dom ten wiele razy był remon-

⁵ Więcej szczegółów o tym, patrz: S.F. Musijenko, *Mity i realia w życiu i twórczości Elizy Orzeszkowej // Eliza Orzeszkowa w estetycznej przestrzeni krajów słowiańskich*, red. S. F. Musijenko, M. Chmialnicki, Mińsk, 2013. Str. 24-37.

towany i przebudowywany, zachowała się w nim aura przeszłości – epoki Orzeszkowej, kiedy zbierali się tu najwięksi przedstawiciele twórczej inteligencji i młodzież miłująca wolność, prowadzili dyskusje intelektualne, marzyli o szczęśliwej przyszłości, rozprawiali o nowych utworach literackich i sztukach, które wystawiane były w miejscowym teatrze. W pokoju domu, gdzie za jej życia była sala przyjęć gości i uroczystości, została stworzona muzealna ekspozycja fotograficzna, potem przekształcono ją w muzeum i przeniesiono do sali z lustrem i kominkiem, zachowanym z czasów życia pisarki. Wśród oryginalnych przedmiotów zaprezentowana została, niestety, tylko nieduża część (kilka kartek) zielnika, w którym wszystko – od materiału-bazy, tła po zasuszone liście, kwiaty i trawy – wykonane zostało rękoma Orzeszkowej.

Ważnym uzupełnieniem konferencji były wycieczki do miejsc związanych z życiem i twórczością pisarki. Niestety, dom w Miłkowszczyźnie, gdzie się urodziła, nie przetrwał. Została tylko część lipowej alei, chatka służby i studnia, z której uczestnicy konferencji pili jeszcze wodę.

Do roku 2013 w Miłkowszczyźnie istniała szkoła imienia pisarki, lecz w związku z niewystarczającą ilością uczących się dzieci, decyzją władz, została zamknięta. Staraniami entuzjastki i wielbicielki twórczości Orzeszkowej, Tatiany A. Sawienkowej, byłej nauczycielki języka białoruskiego i literatury, w budynku tym zostało stworzone muzeum pisarki i jedyne w swoim rodzaju centrum białoruskiej etnografii i kultury. W centrum Grodna, niedaleko domu Orzeszkowej, stoi jej pomnik autorstwa Romualda Zerycha, który mieszkańcy miasta schowali przed faszystami w czasie drugiej wojny światowej. Prawda, że miejsce położenia pomnika zmieniło się. W czasie jego odsłonięcia w 1929 roku stał on w miejskim parku, dziś zdobi ulicę imienia pisarki i znajduje się niedaleko jej domu na brzegu rzeki Horodniczanki.

„Ścieżka” prowadząca do tego miejsca nie zarasta: wszystkie wydarzenia publiczne, związane z życiem, działalnością i twórczością Orzeszkowej, albo się tu odbywają, albo kończą się tu – pod rzeźbą ukochanej pisarki. Przycho-
dzą tutaj i miejscowi, i przyjezdni ze wszystkich krańców Białorusi, i turyści zagraniczni. Uczestnicy konferencji odwiedzili grób Orzeszkowej. Na kamieniu nagrobnym wyryte są dwa imiona – grodzieńskiego adwokata Stanisława Nahorskiego oraz znanej i lubianej pisarki Elizy Orzeszkowej. Już 107 lat wdzięczni grodnianie dbają o tę mogiłę, na której zawsze rosną i leżą żywe kwiaty. Pisarka tak bardzo kochała kwiaty, przyrodę, ludzi, utrwalając tę cudowną ziemię w niezapomnianym pomniku – słowie artystycznym.